З. М. МЕҺДИЗАДӘ

УШАГЛАРДА ТӘФӘККҮР ВӘ НИТГИН ИНКИШАФЫ

УШАГ ПСИХОЛОКИЈАСЫ

(Гијабичи тәләбәләр үчүн тәдрис вәсаити)

БАКЫ—1966

АЗӘРБАЈЧАН ССР
АЛИ ВӘ ОРТА ИХТИСАС ТӘҺСИЛИ НАЗИРЛИЈИ
В. И. ЛЕНИН адына
АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ ПЕДАГОЖИ ИНСТИТУТУ

З. М. МЕҺДИЗАДӘ

УШАГЛАРДА ТӘФӘККҮР ВӘ НИТГИН ИНКИШАФЫ

УШАГ ПСИХОЛОКИЈАСЫ

(Гијабичи тәләбәләр үчүн тәдрис вәсаити)

БАКЫ—1966

УШАГЛАРДА ТӘФӘККҮР ВӘ НИТГИН ИНКИШАФЫ

Ушагларда (хүсусилә бағча јашлы ушагларда) тәфәккүр вә нитгин инкишафыны өјрәнмәк үчүн азәрбајҹан дилиндә лазыми әдәбијјатын азлығыны нәзәрә алараг, гијабичиләрә јардым мәгсәдилә бу мәсәләни өјрәнмәкдә бә'зи мәсләһәтләр вермәји лазым билдик.

Бағча вә кичик мәктәб јашлы ушагларда нитг вә тәфәккүрүн инкишафыны өјрәнәркән јахшы олар ки, гијабичиләр тәфәккүр вә нитг һаггында ашағыдакы үмуми мә'луматы һафизәләриндә јенидән ҹанландырсынлар.

Јашлы адамлар харичи аләми өзләринин идрак просесләри васитәси илә дәрк едирләр. Јашлылар кими ушаглар да дујғулар, гаврајыш, диггәт, һафизә, тәфәккүр, нитг, тәхәјјүл кими идрак просесләринә маликдирләр. Лакин ушаглардакы бу идрак просесләри јашлыларынкындан фәргли хүсусијјәтләрә маликдирләр, онларда идрак просесләри јашлыларынкы кими инкишаф етмәмиш вә тәкмилләшмәмишдир. Ушаг физики вә психи ҹәһәтдән инкишаф едиб тәкмилләшдикҹә онун идрак просесләри дә мүвафиг сурәтдә инкишаф едир вә тәкмилләшир.

Идрак просесләри сырасына дахил олан **тәфәккүр** исә дујғулар, гаврајыш, тәсәввүр кими идрак просесләринә нисбәтән мүрәккәб бир просесдир. Әкәр дујғулар, гаврајышлар, тәсәввүрләр ајры-ајры ҹисим вә һадисәләрин өзләрини вә ја хассәләрини инсан бејниндә әкс етдирирләрсә, **тәфәккүр варлығын ҹисим вә һадисәләринин ганунаујғун әлагә вә мүнасибәтләринин бејиндә васитәли вә үмумиләшмиш ин'икасындан ибарәтдир.** Тәфәккүр бир идрак просеси олмаг е'тибарилә дујғулар вә гаврајышларын сәрһәдләрини ашса да харичи аләм һаггында биликләрин әсас мәнбәји олан һисси идракла сых сурәтдә бағлыдыр.

Тәфәккүрүн тәһлил (анализ), тәркиб (синтез), мүгајисә,

үмумиләшдирмә вә с. кими әмәлијјатлары олмагла, мәфһум, һөкм, әглинәтичә кими формалары, әглин кенишлији, дәринлији, чевиклији, мүстәгиллији, тәнгидлији вә с. кими кејфијјәтләри дә вардыр. Тәфәккүрүн бүтүн әмәлијјат форма вә кејфијјәтләри инсанын харичи аләми әсасән васитәли сурәтдә дәрк етмәсинә имкан верир.

Инсанларын о чүмләдән ушагларын һәјатында әсас рол ојнајан идрак просесләриндән бири дә нитгдир. **Нитг инсанлар** арасында хүсуси үнсијјәт просесидир. Нитг васитәсилә олан үнсијјәтлә инсанлар бир-бирилә фикир мүбадиләси едирләр. Нитг илә олан бу үнсијјәт дил васитәсилә һәјата кечирилир. **Дил инсанлар арасында үнсијјәт васитәсидир**.

Дил ичтимаи-тарихи һадисәдир. Дил халг тәрәфиндән јараныр, о, чәмијјәтин әмәлә кәлмәси вә инкишафы илә јаранараг инкишаф едир. Ушаг јашлыларла үнсијјәт просесиндә дили мәнимсәјир вә ондан өз нитгиндә истифадә едир. **Нитг дилин үнсијјәт просесиндә тәтбигидир.**

Дил, јухарыда дејилдији кими, халга аиддир. Нитг исә мүхтәлифдир. Һәр адамын өзүнә мәхсус шифаһи, јазылы нитги вардыр. Нитг просесиндә инсанлар өз фикирләрини башгаларына демәклә кифајәтләнмир, онлары бу вә ја дикәр һәрәкәтә, фәалијјәтә дә тәһрик едирләр.

Гијабичиләр тәфәккүр вә нитг һаггында бу гыса мә'луматы һафизәләриндә тәзәләдикдән сонра, ушаг тәфәккүрү вә нитгинин инкишафы һаггында бу ашағыдакы буржуа нәзәријјәсинин тәнгиди илә дә таныш олсалар марксист-ленинчи психологларын мөвгејини даһа јахшы баша дүшәрләр.

Марксист идрак нәзәријјәсинин әсасыны тәфәккүр вә дилин вәһдәти һаггында тә'лим тәшкил едир. Тәфәккүр дилә „әлагәдар" дејил, лакин дилдә ифадә олунур. Дилдән кәнарда үмумијјәтлә тәфәккүр мөвчуд дејилдир. Нитгдән кәнар, нитгдән ајрылмыш шәкилдә тәфәккүрү өјрәнмәк гәтијјән мүмкүн дејилдир. К. Маркс демишдир ки, **„дил билаваситә фикир керчәклијидир"**.

Тәфәккүрлә нитгин мөһкәм вәһдәти һәмишә марксист психолокијадан бунларын инкишафы мәсәләсини диалектик сурәтдә өјрәнмәји тәләб едир. Лакин ајры-ајры психологлар тәфәккүрүн инкишафыны, нитгин инкишафы илә елә „бағлајырлар" ки, куја ушаг рабитәли, ифадәли вә грамматик чәһәтдән дүзкүн нитгә малик олмајынча, фикри фәалијјәтә габил ола билмәз. Онлар иддиа едирләр ки, ушаг мүкәммәл нитгә малик олмајынча һеч бир тәфәккүр фәалијјәтинә габил ола билмәз.

К. Бүллер, В. Штерн, Чемс, Селли кими гәрб буржуа психологлары мәһз белә бир мөвгедә дururлар. Бу психологлар ушаг тәфәккүрүнү тәһлил едәркән, али формалар һаггында, сөзлү, мәнтигли тәфәккүр һаггында, мәсәлән, мәфһумларын јаранмасы, мүһакимәләрин, әглинәтичәләрин инкишафы вә с. барәсиндә данышырлар.

Бу кими фикирләр исвеч психологу Ж. Пиаженин әввәлки әсәрләриндә даһа да ајдын әкс олунурду. 20—30-чу илләрдә ушаг тәфәккүрүнүн ассосиал, биоложи тәбиәти һаггындакы фикри мүдафиә едәрәк, Ж. Пиаже белә һесаб едирди ки, 7—8 јашына гәдәр ушаг үчүн үмумијјәтлә мәнтиги, фикри фәалијјәт имкан харичиндәдир. Пиаженин фикринчә, кичик ушаг һәр бир һадисәјә вә ја факта анчаг өзүнүн ушаг „худбинлији" нөгтеји-нәзәриндән бахыр.

Өзүнүн сонралар тутдуғу мөвгејиндә Пиаже аз да олса өз әввәлки фикриндән бир гәдәр ирәлијә доғру һәрәкәт едир. Мәсәлән, ушагларын тәфәккүрүнүн инкишафында һәрәкәтләрин мәнтиги әмәлијјатлардан әввәл кәлмәсини гејд едәркән Пиаже А. Н. Леонтјев, А. В. Запорожетс, П. Ј. Галперин кими өз тәдгигатларында И. М. Сеченовун ујғун мүддәаларына әсасланан бир сыра совет психологларынын мөвгејинә јахынлашмыш олур.

Бу гајда илә Ж. Пиаже тәфәккүрүн инкишаф јолуну һәрәкәтдән тәсәввүрә, сонра исә мүчәррәд мәфһумларла әмәлијјата доғру кетдијини гејд едир. Лакин ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Пиаже тәсәввүрү дилин мәнимсәнилмәсиндән, ушағын тәчрүбә вә биликләриндән ајырдыгча, ушаг тәфәккүрүнүн илк мәрһәләсинә мәнтигәгәдәр мәрһәлә кими бахдыгча өз әввәлки нөгтеји-нәзәриндән јахасыны тамамилә гуртара билмәмишдир. Пиаже ушағын инкишаф едән мәнтиги тәфәккүрүнүн ону мүрәккәбләшдирән тәчрүбәсинә олан мүнасибәти мәсәләсини дә дүзкүн һәлл едә билмир. Пиажејә көрә сејредичи һәрәкәт идракын анчаг биринчи мәрһәләсини тәшкил едир, лакин бу һәрәкәтин өзү сонралар дилин мәнимсәнилмәсилә дәјишилмир вә тәфәккүрүн даһа јүксәк формасына да дахил олмур.

Пиаже сөзүн хүсуси үмумиләшдиричи ролуну, онун харичи аләми үмумиләшдирмиш шәкилдә әкс етдирмәсини нәзәрә алмајараг, ону әзбәрләнән шәрти ишарә кими гәбул едир. Ж. Миллер дә инсанлар арасында үнсијјәт јарадан сөзләри шәрти ишарәләр кими гәбул едир. О, дил васитәсилә инсанларын бир-бирилә үнсијјәт етмәсинин ашағыдакы схемини верир. „Мә'лумат зәнчири", онун зәннин-

чә, беш һәлгәдән ибарәтдир: мәнбә, ифадәедичи, фәза васитәсилә апарычы васаит, гәбуледичи, ајдынлашдырычы.

Ж. Миллерин бу үнсијјәт схеми, әлбәттә, о заман е'тираз доғурмазды ки, биринчи вә ахырынчы һәлгәләр харичи аләмин субјектив образлары кими гәбул едиләјдиләр, јазылы вә шифаһи сөзләр исә ишарәләр кими дејил, халгын, мүәјјән ичтимаи-тарихи шәраитдә инкишаф едән дилинин тәкмилләшмиш елементләри кими гәбул едиләјди. Ж. Миллерин „ајдынлашдырычы" адландырдығы мәрһәлә совет психологларынын гәбул етдикләри „анлама" илә ујғун кәлмир, јә'ни данышанын вердији мә'луматында вә динләјичинин бурадан алдығы гавраjышында харичи аләмин ин'икасы ујғун кәлмир. Миллерә көрә, белә ајдынлашдырма инсан бејни илә дејил һәр һансы һесаблајычы вә ја тәрчүмәедичи машын механизми илә дә јеринә јетирилә биләр.

Буржуа психологларындан Жорж Хјумферij исбат етмәјә чалышыр ки, гавраjышда, һафизәдә, тфәккүрдә анлама проблеминин јери јохдур. Һәр шеј инсанларда мүәјјән гычыгландырычылара гаршы газанылмыш чаваблардан, рефлексләрдән ибарәтдир. Бундан өтрү „психика", „шүур" кими ујдурмалар тәләб олунмур. К. Бүллер, Липпман, К. Боген вә А. Реј кими буржуа психологлары да ушағын тәфәккүрүнү онун нитгиндән тамамилә ајырыр, ушағын һәрәкәтләринин ән әсас механизмини јени һәјат шәраитинә ујғунлашмасы илә изаһ едирләр.

Бу чүр мүртәче фикирләрә гаршы совет психологлары башда олмагла халг демократијасы өлкәләри психологларынын бөјүк бир ордусу да мүбаризә апармагдадыр.

Мүасир совет психолокијасы бу мәсәләләрин һәллиндә вәтәнимиздә инкишаф етмиш ики нәзәријјәнин бөјүк кәшфләринә истинад едир. Онлардан биринчиси, бөјүк мүтәфәккир В. И. Ленин тәрәфиндән ишләнмиш ин'икас нәзәријјәсидир, икинчиси, И. М. Сеченов, И. П. Павлов тәрәфиндән кәшф едилмиш вә онләрын әмәкдаш вә шакирдләринин кәшф етдикләри рефлектор нәзәријјәдир.

Тәфәккүр вә нитгин ушагларда инкишафы һаггында буржуа психологларынын белә, һеч бир елми әсаса малик олмајан нәзәријјәләри илә таныш олдугдан сонра гијабичиләрә көрпә вә мәктәбәгәдәр јашлы ушагларын тәфәккүр вә нитгләринин инкишафыны өјрәнәркән ашағыдакы материаллардан истифадә етмәк дә мәсләһәт көрүлүр.

Тәфәккүр ушаглыг илләриндә һәјат шәраити вә тәрбијәнин тә'сири алтында тәшәккүл тапыр вә инкишаф едир. Ушаг дүнјаја кәләркән һеч бир тәфәккүрә малик олмур. Бу

дөврдә ушагларын тәфәккүрә малик олмамаларынын сәбәби онларын јенича кәлдикләри бу харичи аләми һәлә кејфијјәтли сурәтдә дәрк едә билмәмәләридир. Билдијимиз кими идрак просеси дујғулар вә гавраjышларла башлајыр. Дујғулар вә гавраjышлар објектив аләмин субјектив сурәтләри олмагла ушағын һафизәсиндә сахланыр, лазыми вахтда јенидән чанланыр. Өз һәјат тәчрүбәсиндә бу чүр идрак ушағын харичи аләмлә фәал гаршылыглы әлагә просесиндә әмәлә кәлир. Бу да ушаға ону әһатә едән чисимләрин хассәләрилә јахындан таныш олмаг вә бу чисимләр һаггында газандығы тәсәввүрләри дәгигләшдирмәк имканы верир.

Беләликлә, ушағын һәјат тәчрүбәси онун үмумиләшдирилмәсилә зәнкинләшир. Ушаг мүшаһидә етдији бә'зи һадисәләр арасында мөвчуд олан охшарлығы јаваш-јаваш анлајыр, бир шәраитдә өјрәндији һәрәкәт үсулуну, јени, охшар бир шәраитдә тәтбиг етмәјә чалышыр. Бу гајда илә, ушағын чисимләрлә олан әмәли фәалијјәти просесиндә тәкчә тәчрүбәләр әлдә едилмир һәм дә топланан тәчрүбәләрин үмумиләшдирилмәси баш верир вә беләликлә дә ушагда тәфәккүрүн илк тәзаһүрләри нәзәрә чарпыр.

Бу илк үмумиләшдирмәләр ушагларын өз гаршыларында гојдуглары мәгсәдләри әлдә етмәләри үчүн, бу вә ја дикәр бир васаитдән истифадә едәрәк тәчрүби мәсәләләрин һәллинин әсасында дурур. Јә'ни ушаглар өз тәчрүби мәсәләләрини белә үмумиләшдирмәләр әсасында һәлл едирләр. Мәсәлән, 1 ил 1 ајлыг олан бир гыз мизин үстүндәки гозу көтүрмәк үчүн ајағынын алтына кичик кәтил гојур, анчаг әли чатмыр. Бу заман о һүндүр столу ајағынын алтына гојур вә мәгсәдинә наил олур. 1 ил 3 ајлыг оғлан ушағы ичи мүхтәлиф шејләрлә долу олан тахта гутуну јериндән тәрпәдә билмәмиш, о, шејләрин јарысыны бошалтдыгдан сонра гутуну јериндән тәрпәдә билмишдир. Бунларын һамысы ушағын өз тәчрүби фәалијјәтиндә етдији үмумиләшдирмәләрин нәтичәләридир.

Ушаглар һәрәкәт едәрәк фикирләширләр. Онларын бүтүн тәһлил, тәркиб фәалијјәти мәһз белә јеринә јетирилир. **Тәһлил** вә **тәркиб** һәр шејдән әввәл ушаг тәрәфиндән һәрәкәт формасында ичра едилир. Бу ондан ирәли кәлир ки, ән кичик јашда ушаг һәр һансы бир чисми фикрән өз тәркиби һиссәләринә ајыра билмир. Еләчә дә чисимин ајры һиссәләрини дә фикрән бирләшдирә билмир. Она көрә дә ушаг һәр ики һалда белә әмәлијјатлары һәрәкәти илә ичра етмәјә чалышыр. Јә'ни ушаг чисми һәгиги сурәтдә тәркиби һиссәләринә ајырмаға, јахуд һиссәләри бирләшдирмәјә

чалышыр. Ушаг мүгајисәни дә өз һәрәкәтилә апарыр. О, **мүгајисә** етдији чисми әлилә көстәрир, ону башга чисимләрдән ајыраraг мүгајисә едир. Ушағын илк **мүчәррәдләшдирмәси** дә онун һәрәкәтләрилә гырылмаз рабитәдә һәјата кечирилир.

Белә бир факт нүмунәвидир ки, үч јашлы бир ушаг јанындакы хәткешдән истифадә едиб, өз бојундан чох јухарыда олан бир шеји көтүрмәји бачармадыгда она суал верилир: „Сән нә чох тулланырсан, јахшы олар ки, нечә, етмәји фикирләшәсән“ Ушаг чавабында дејир: „Фикирләшмәк лазым дејил, көтүрмәк лазымдыр“ (Запрожетсин мүшаһидәсиндән). Бу чаваб ајдын сурәтдә көстәрир ки, ушаг нә едәчәји һаггында габагчадан дүшүнмүр.

Ушаг тәфәккүрүнүн инкишафында әсас мәрһәлә **нитгә** малик олмагдан ибарәтдир. Нитг ушагда бүтүн идрак просесләринин инкишафына, һәр шејдән габаг онун идрак фәалијјәтинә, истигамәтверичи тә'сир көстәрир.

Ушаг, нитги мәнимсәмәјә башларкән, биринчи нөвбәдә јашлы адамлардан ешитдији сөзләрин мә'насыны мәнимсәјир. Анчаг тәчрүбәсинин мәһдуд олмасы вә фикри просесләрин кифајәт дәрәчәдә инкишаф етмәмәсилә әлагәдар олараг, ушагларын мәнимсәдикләри сөзләрин мә'налары јашлылар тәрәфиндән ишләдилән сөзләрин үмуми мә'насындан тез-тез әһәмијјәтли дәрәчәдә фәргләнир. Бизим мүшаһидәмиз алтында олан Чаһанкир 1 ил ики ајлығында итә „ән“ дејирди. Бу заман о, тојуға да, „ән“ дејирди. 1 ил 8 ајлығында исә о, „ән“ сөзү илә даһа башга груп чисимләри әһатә етди. Чаһанкир гојун дәрисини, күркүн астарына, хәзә, папаға да „ән“ демәјә башлады. 1 ил 10 ајлығында пишијә даһа „ән“ дејил, „мао“ демәјә башлады.

Маһирә (бизим мүшаһидәмиздән) бир ил 10 ајлығында анасындан „әнди-менди“ истәјир. Анасы әввәлчә бу сөзләрин мә'насыны баша дүшмүр. Ушағын дәфәләрлә тәләб етмәсинә бахмајараг, анасы онун тәләбини тә'мин едә билмир, ушағын нә истәдијини анламыр. Өз тәләбинин тә'мин едилмәсини тезләшдирмәк үчүн, ушаг анасынын әтәјиндән јапышыб буфетин јанына апарыр. Буфетин ашағы көзүнү ачараг, мәт сүдүн банкасыны көстәрир вә „әнди менди“ сөзүнү тәкрар едир.

Белә бир сөзү ишләдән заман Маһирә гәндә—әнди, пендирә—менди дејирди. „Әнди-медди“ сөзүнүн ишләдилмәсиндә ушаг тәфәккүрүнүн һәм тәркиб (синтез), һәм дә үмумиләшдирмә кими ики просесинин фәалијјәти әкс олунмушдур. Биринчи, ушаг һәм гәндин, һәм дә пендирин ағ рәнкини

үмумиләшдирмиш вә бу рәнки мәт сүдә дә аид етмишдир. Икинчи, гәндин, пендирин үмумиләшдирилмиш ағ рәнки гәндин ширинлији илә бирләшдириләрәк јени бир „әнди-менди“ ады ушаг тәрәфиндән мәт сүдә верилмишдир ки, бу да „гәнд пендир“, јә'ни „ширин пендир“ демәкдир. Демәк, ушаг бурада гәнд илә пендир арасында олан әсас вә охшар әламәтләри бирләшдирмишдир. Бу заман ушаг тәкчә пендирин дејил; шорун, сүзмәнин, кәсмикин дә үмуми әламәтләрини, мәсәлән, онларын ағлығыны чөрәк үстүндә јајылма хассәсини мәт сүдүн бу хассәси илә бирләшдирмишдир.

Истәр Чаһанкирин ишләтдији „ән“, истәрсә дә Маһирәнин ишләтдији „әнди-менди“ сөзләринин һеч бири јашлы адамларын ишләтдикләри сөзләрин мә'налары илә ујғун кәлмир. Бу сөзләр ја ушағын кичик һәјат тәчрүбәсиндә таныш олдуғу чисимләр, өјрәндији еөзләрлә әлагәләндирилир, ја да аид олдуғу чисмин бир хассәсилә әлагәләндирилир. Мәсәлән, Чаһанкирин ити „ән“ адландырмасы итин һүрмәсилә әлагәдар олмушдур. Бир ил 1 ајлығында итин һәјәтдә һүрмәсини тез-тез ешидән вә һәмишә ону көрән ушаг, ити онун һүрдүјү заман чыхардығы сәси илә адландырмаға башлајыр, „һав“ дејә билмәдији үчүн „ән“ дејир. Бир ил 10 ајлығында исә „ән“ сөзү „ав“ сөзү илә әвәз олунур. Ушаг даһа „ән“ сөзүнү һүрмәк мә'насында ишләтмир.

Чаһанкир 1 ил 4 ајлығындан башламыш бир ил 8 ајына гәдәр онда бир гоншулуг асасиасијасынын јаранмасы да диггәти чәлб етмишди. Ушаг һәмишә итин сәсини ешидәркән һәјәчанланыр вә бир нечә дәфә „ән“ дејәрәк сәс кәлән тәрәфә доғру бахыр вә әлини узадырды. Итин һүрмәси ушағын диггәтини чәлб едәркән бу һал бир нечә дәфә ушағын дајысынын кәлмәсилә әлагәләнмиш олдуғундан, ушаг ит һүрәркән әввәлки аффект вәзијјәтинә кәләрәк „дај-дај“ (дајы демәкдир) дејә гышгырмаға башламыш, сонралар ушағын јанында „дај-дај“ сөзү тәкрар едиләркән ушаг әлини бајыра тәрәф узадараг „ән, ән, ән“ демәјә башламышдыр. Демәк, бу дөврдә ушаг ит һүрәркән дајысыны, дајысынын ады чәкиләркән ити јадына салмагла ики һадисә (дајысынын кәлмәси вә итин һүрмәси) арасында ассосиасија јаратмыш олур. Бу заман ушағын һәр ики сигнал системинин фәалијјәт көстәрмәси ајдын көрүнүр. Икинчи сигнал системинә аид олан „дај-дај“ сөзү ушагда дајысы һаггында олан тәсәввүрү чанландырмагла, онун кәлмәсилә итин һүрмәси арасында јаранмыш олан мүвәггәти рабитәни јенидән бир дә чанландырыр. Биринчи сигнал системинә аид олан итин сәси дә ушағын бејниндә ејни фәалијјәтин јаранмасына сәбәб олур.

А. Лублинскаја кичик ушағын конкрет-сурәтли тәфәккүрүнүн әсас фактларыны тәһлил едәрәк ашағыдакы мисаллары көстәрир:

Атасы:—Ира (4, 1)[1] нә үчүн сән стулу вурдун (гызын алны стула дәјмишди)? О сәнә күләчәкдир.

Ира:—Јох, стул күлмәјәчәкдир, онун ағзы јохдур".

Сонја (4, 9) халасыны вә велосипеддә кәлән халасы оғлуну гаршылајыр. Ушаг дивара сөјкәнмиш велосипедә бахараг халасына мүрачиәт едәрәк сорушур: „Миша нәдә кәлмишдир?"

—Велосипеддә.

— Бәс сән нәдә кәлмишсән?

— Мән... Мән... итин белиндә.

Сонја чидди сурәтдә: „Јох, итин белиндә кәлмәк олмаз".

— Нә үчүн ки?

— Онун педаллары јохдур?.

Мүһарибә дөврү Игор (5, 6) евләриндә белә бир сөһбәт ешидир ки, мүттәфигләр икинчи чәбһәни ачмалыдырлар. Ушаг анасына:

— Ана, чәбһәјә атамын јанына кедәк!

— Сән нә дејирсән оғлум, мәкәр чәбһәјә кетмәк олармы? Бизи ора һеч ким бурахмаз.

— Биз ора кирмәјәчәјик, анчаг пәнчәрәни дөјәчәјик. Атам чәбһәни бир азча ачар, биз дә ону көрәрик.

Борја (2,9) белә бир чүмлә ешидир ки, „Атам өзүндән чыхыб" о, горхуја дүшәрәк:

— Вај, бәс о һарадан өзүнә дахил олачаг?"[2]—суалыны верир.

Бизим апардығымыз мүшаһидәләр дә белә бир фикрин тамамилә доғру олдуғуну көстәрир ки, ушаглар һәлә лап кичик јашларында, 2-чи сигнал сиетеми олан сөзләри мәнимсәмәјә башламадан габаг да үмумиләшдирилмиш гавраjыш газана билирләр. Чаһанкир (1,7) гапынын ачылыб өртүлмәсини, пәнчәрәнин дә гапы кими ачыла вә өртүлә билмәсини гаврадыгдан сонра гапыдан адамларын евә кәдмәләри бу заман гапыны ачмалары, өзләриндән сонра өртмәләр-кими гавраjыша малик олдугдан сонра, бүтүн ачылыб өртүлән гапылардан адамын ичәријә дахил олмасы фактыны үмумиләшдирир. О, өзүнүн ојунчаг јүк машынын гапысыны

[1] Дөрд ил бир ајлыг демәкдир. Бундан сонра да ушағын јашы белә көстәриләчәкдир—(4, 1)

[2] А. А. Лублинскаја. Очерки психологического развития ребенка. „Известия, АПН РСФСР", 1959, стр. 390.

ачараг, анасыны о гапыдан ичәри кирмәјә мәчбур едир. Тумбочканын гапысыны ачараг атасынын ора кирмәсини дә тә'кид едир. Јазы столунун јан гапысыны ачыр, тамамилә ора кирмәјә чалышыр.

Маһирә (2,5) павидла јемәји чох севирди. Бир күн анасы јенә чөрәјин үстүнә павидла јахыб она вердикдә ушаг анасындан сорушур: „Ана бу павидланы конфетин ичиндән јығырлар?" Ушаг једији конфетләрин бә'зиләринин ичиндән чыхан павидланы гавраjаркән, алдығы тәсәввүрү, чөрәјин үстүндә јајылмыш һалда једији павидла илә ујғун кәлдијиндән белә үмумиләшдирмә апара билмишдир.

Бүтүн бу кими мисаллар ону көстәрир ки, ушаг онун гаршысында дуран әјани сурәтләрлә әмәлијјат апарыр. Бу һисси, әјани сурәт тез-тез елә бир конкрет шәраитлә бирләшир ки, бу шәраитдә чисим ушағын һәјат тәчрүбәсилә билаваситә бағлы олмушдур.

Лакин белә һаллар да олур ки, ушаглар (3—5 јашлы) чисимләрин маһијјәтини фикрән вә көзлә көрә билмәдикдә өз мүһакимәләриндә чисмин каһ бир, каһ да дикәр әламәтиндән, каһ бир, каһ да башга чәһәтиндән истифадә едир. Она көрә дә онларын мүһакимәләриндә синкретизмин әламәтләри өзүнү көстәрир. Лакин бу чүр синкретизм ушаг тәфәккүрүнү бүтүнлүклә әһатә етмир.

Бағча јашлы ушагларын тәфәккүрүнүн **үмумиләшдирмә** әмәлијјаты, бағча јашына чатмамыш ушагларынкындан кејфијјәт е'тибарилә фәргләнир. Бу фәрг һәр шејдән габаг чисмләрин вачиб, әһәмијјәтли үмуми әламәтләринә көрә үмумиләшдирилмәсиндән ибарәтдир. Әкәр бағча јашына чатмамыш ушаглар чисимләри харичи көрүнүшләринә көрә үмумиләшдирирләрсә, бағча јашлы ушаглар үмуми әһәмијјәтли әламәтләринә көрә үмумиләшдирирләр. Мәсәлән, Чаһанкирин (1, 8) гојун дәрисинә дә, хәзә дә, күркүн астарына да „ән" демәси, онун көрдүјү итин түкләри илә әлагәдардыр. Бу јашларында ушаглар өз үмумиләшдирмәләриндә әсас е'тибарилә, шејләрин харичи әламәтләринин охшарлығына әсасланырлар. Чаһанкир дә өз үмумиләшдирмәсиндә бүтүн бу дәриләрин ағлығына әсасланмышдыр. Анчаг Миша (5 јашында) араба, автомобил, параход, гајыг шәкилләрин бир груп һалында топламышдыр. Бу шәкилләрин харичи көрүнүшләри бир-биринә охшамаса да бунларын һамысына миниб кәзмәјин мүмкүн олмасы әламәти ушаға бунларын һамысыны бир групда топламаға әсас вермишдир (Запорожетсин мүшаһидәләриндән). Һәмин 5 јашлы Миша харичи көрүнүшләри е'тибарилә бир-биринә гәтијјән охшамајан шир,

пәләнк, чанавар, түлкү кими һејванлары бир групда бирләшдирәрәк дејир ки, „Бунлар вәһши һејвандыр, бүтүн һејванлары јејирләр".

Ушаг бөјүдүкчә она чохдан таныш олан, сөзлә ишарә едилән ејни бир мәзмун, һәчм е'тибарилә дәјишир. Белә бир зиддијјәтли јол ушағын конкрет—сурәтли тәфәккүрүндән анлашылан тәфәккүрә кечид дөврүндә мүәјјән олур.

Белә ки, ушаға „чәнкәл нәдир?" јахуд „кукла нәдир?" суаллары вериләркән 2, 6—3 јашлы ушаг она таныш олан конкрет шеји көстәрәрәк дејир: „О будур!" „чәнкәл" јахуд „кукла" сөзләри ушаға таныш олан сөзләрдир.

Јухары бағча јашлы ушаглар белә суаллара даһа јүксәк сәвијјәдә чаваб верирләр. Онлар мәсәлән белә дејирләр: „чәнкәл—учунда дишләри олан чубуглар". „Ат—бу, гарын бел, баш, гујруг"дур. Башга бир ушаг: „һәр күнчүндә бир дәнә олан дөрд ајаг"дыр дејә әлавә етмишдир. Бу заман ушаға таныш олан бүтүн харичи әламәтләрин чәми үмумиләшдирмә үчүн әсас олур. Ушаг ата аид олан әламәтләрин ичәрисиндән ән әһәмијјәтлисини икинчи дәрәчәли әламәтләрдән фәргләндирә билмир. Ушаг үчүн атын ајаглары, гујруғу, башы, јалы ејни дәрәчәдә әһәмијјәтә маликдир.

Анчаг ушаглар мәктәб јашына чатан дөврдә она таныш олан һәр фәрди анлајышы даһа кениш анлајыша дахил едирләр. Онлар дејирләр: „чәнкәл габ—гачагдыр" чәнкәл-белә бир „шејдир", „Ат-вәһши һејвандыр", „Ат-һејвандыр", „кукла-ојунчагдыр".

Беләликлә ушаглар бөјүдүкчә онларын малик олдуглары сөзләр мәзмунча инкишаф едир вә о, ушағын малик олдуғу анлајышлары һәм кенишләндирир, һәм дә дәринләшдирир. Бу кими фактлар сөзлә мәфһум арасында ејнилијин дејил, мүрәккәб бир вәһдәтин мөвчуд олмасыны көсдәрир.

Ушагларын шифаһи нитгләри инкишаф етдикчә онларын дүнја көрүшләри дә инкишаф едир, мәзмунуну билдији сөзләрин сајы чохалдыгча, дилин луғәт тәркиби тәкмилләшдикчә ушаг һәм харичи аләмин шеј вә һадисәләри арасында мүхтәлиф әлагәләр јаратмағы, һәм дә әлагәләри сөзләр васитәсилә ифадә етмәји бачарачагдыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, дилин луғәт тәркиби мәишәтдә, ојунда вә даһа сонра тә'лим фәалијјәтиндә тәкмилләшир. А. Лублинскаја ушагларда нитг инкишафынын истигамәтини ашағыдакы әсасларла тә'јин едир:

1. Анлашылан сөзләрин мигдарынын артмасы.
2. Анлашылан сөзүн „һәчминин" кенишләнмәси јә'ни

чисмләрин ән әһәмијјәтли әламәтләринин мүчәррәдләшдирилмәси вә үмумиләшдирилмәси әсасында онларын там ејни чинсли группуна аид едилмәси.
3. Тәләффүз едилән сөзләрин артмасы.
4. Ана дилинин грамматик гурулушуну вә онунла бирликдә рабитәли нитгин мәнимсәнилмәси.

Икинчи јашын биринчи јарысында ушаг мүәјјән мәзмуна, чисмә вә онунла әлагәдар олан етдији һәрәкәтә аид бир сыра сөзләри мәнимсәјир. Мәсәлән, Чаһанкир (1, 4) „баба", „папа", „мама", „нәнә", „әм" (әми) кими сөзләри мәнимсәмишдир ки, бу сөзләр ону әһатә едән адамлара аиддир. „Ән", „гу" кими сөзләр исә чисимләрин етдији һәрәкәтә аиддир. О, итин һүрмәсини „ән", хорузун банламасыны исә „гу" дејә тәләффүз едирди. „Гу" сөзүнү тәләффүз едәркән хорузун банлама заманындакы һәрәкәтини дә тәглид етмәјә чалышырды: „Гу" дејәркән һәм дә әјилир, боғазыны узатмаға чалышыр. Бу һәрәкәти о, „хоруз нечә едир"? суалыны вердикдә дә едир.

Н. А. Менчинскајанын күндәлијиндә гејд едилмишдир ки, Саша Менчински (оғлудур) бир јаш ики ајлығында өз тәләбатыны ифадә едән бир сыра сөзләр тәләффүз едир. Мәсәлән, „пи", -пит (ичмәк), „годы"-јагоды" (киләмејвә), „бу" -булку истәјир. Бир јердә чох отурдугда „дем"-идем (keдәк) дејир вә с.

Сөз еһтијаты ушагларда бир ил алты ајдан 2 јаша гәдәр даһа сүр'әтлә артыр. С. Л. Рубинштејн мүхтәлиф тәдгигатлардан әлдә едилән нәтичәләри үмумиләшдирәркән Штернин бир чәдвәлини өз китабында[1] вермишдир. Бу чәдвәлә көрә 1 ил 6 ајлыг ушаг 100, ики јашлы ушаг 300—400 сөз еһтијатына малик олур. Һәмин китабын 426-чы сәһифәсиндә вердији Смитин чәдвәлиндә јаш јарымлыг ушаг 22 сөз билдији һалда, 2 јашлы ушағын сөз еһтијаты 272 олмушдур. Бу сонунчу рәгәмләр ону көстәрир ки, ушағын сөз еһтијаты 6 ај ичәрисиндә 200—250 сөз артыр.

А. Лублинскаја тәдгигатларындан мисаллар кәтирәрәк көстәрир ки, ики јашлы ушағын сон 6 ајы ичәрисиндә сөз еһтијаты 261-ә чатыр, 2—3 јаш јарыма гәдәр ушағын сөз еһтијаты 800-ә чатыр.

Сөз еһтијатынын инкишафы ејни јашлы ушагларда ејни сүр'әтлә артмыр. Ејни јаша малик олан ушагларын мәним-

---

[1] С. Л. Рубинштејн. Основы общей психологии, 1946 год, сәһ. 425.

сәдији сөзләрин мигдары чох мүхтәлиф олур. А. Лүблинскајанын ашағыдакы ҹәдвәли[1] бу факты даһа ајдын тәсдиг едир.

Јаш вә тәләффүз едилән сөзләрин мигдары	Ушагларын адлары вә фамилијалары					
	Саша Менчински	Дима Лево-новски	Тања Ширјаева	Елза Тровскаја	Левик Гаврилов	Ҹаһанкир Меһдизадә
Јаш	1,6	1,8	1,6	1,3	1,3	1,10
Сөзләрин мигдары	58	45	39	63	39	41

Меһдизадә Ҹаһанкирин (1, 10) сөз еһтијатынын о бири ушаглара нисбәтән аз олмасы онун ејни заманда ики дил, һәм азәрбајҹан, һәм дә рус дили өјрәнмәсилә әлагәдардыр. Онун өјрәндији 41 сөзүн 8-и рус сөзүдүр. Гәрибә бурасыдыр ки, Ҹаһанкирин сөз еһтијаты икинҹи јашын биринҹи јарысында анҹаг 7 сөздән ибарәт олмушду. Икинҹи јашын икинҹи јарысында сөзләрин мәнимсәнилмәси сүр'әти хејли дәрәҹәдә артмышдыр. Бу сүр'әт 1 ил 9, 1 ил 10 ајларында өз јүксәк мәрһәләсинә чатмышдыр. Мүшаһидә заманы мүәјјән едилмишдир ки, март ајынын 30-у илә апрел ајынын 2-нә гәдәр 5 јени сөз („абуз"—автобус, „опа"—ораја (күчәјә), „тапо" „палто," „бу"—су, „пә—пә" бәһ—бәһ кими сөзләри) мәнимсәмишдир.

Бүтүн бу фактлар ону көстәрир ки, ејни јаша малик олан ушагларын сөз еһтијатлары мүхтәлиф олсалар да, онларын мәнимсәдикләри сөзләрин мигдары икинҹи јашын икинҹи јарысындан башламыш сонракы илләрдә 4, 5, 6 јашларында даһа сүр'әтлә артыр. Мәсәлән, Смитин ҹәдвәлинә көрә 4 јашлы ушагларда—1540, 5 јашлы ушагларда—2072 вә алты јашлы ушагларда 2562 сөз еһтијаты вардыр.

Луғәтин артмасы сонракы јашларда да давам едир. Л. Анфура вә К. Анфуранын 6000 ушаг үзәриндә апардығы анкет тәдгигаты әсасында мүәјјән едилмишдир ки, 7 јашындан 14 јашына гәдәр ушагларда сөз еһтијаты 1960-дан 19800-ә гәдәрдир.

Ушагларын сөз еһтијатынын артмасы илә онларын гаврајыш, һафизә, тәфәккүр, тәхәјјүл кими идрак просесләри

[1] Ҹәдвәлә ахырынҹы графа бизим тәрәфимиздән әлавә едилмишдир.

инкишаф едир. Бағча јашлы ушаглар бу дөврдә нәинки тәкҹә јашлы адамларла бирликдә һәрәкәт едир, онун етдикләрини билаваситә гаврадыгдан сонра едир, о, һәм дә јашлы адамларын сөзләрини динләдикдән сонра бу сөзләрлә верилән көстәришләр әсасында мүстәгил фәалијјәт дә көстәрир.

Ушағын нитги инкишаф етдикҹә о өз фикирләрини ајдын ифадә етмәјә башлајыр. Психоложи әдәбијјатда гејд едилир. ки, фикир нитгдә өз гысача ифадәсини тапыр, анҹаг нитг тәфәккүрү ифадә едәркән өзү дә тәшәккүл тапыр. Нитг тәфәккүр формасынын өзүнә дахил олмагла онун формасы кими әкс олунур. Она көрә дә нитги тәфәккүрлә ејниләшдирмәдән онлары ваһид бир просесә дахил етмәк лазымдыр.

Беләликлә, ушағын тәфәккүрү онун нитгиндә ифадә едилмәклә галмыр, һәм дә онун нитгиндә тәкмилләшир вә инкишаф едир. Бүтүн бу фактлар ону көстәрир ки, ушағын нитгинин вә тәфәккүрүнүн инкишафы онун бағча дөврүндә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Тәфәккүр вә нитгин бу дөврдәки нормал инкишафы ушағын дүнја көрүшүнү дә нормал дәрәҹәдә инкишаф етдирәрәк ону мәктәб дөврүнә һазырламыш олур.

Мә'лум олдуғу кими, ушаглар једди јашында мәктәбә дахил олурлар. Ушағын мәктәб дөврү онун инкишафында јени бир мәрһәләдир. Бу дөврдә ушагларын нитг вә тәфәккүрүнүн инкишафыны дәриндән өјрәнмәк гијабичиләр үчүн әсас мәсәләләрдән биридир. Гијабичиләр кичик мәктәб јашлы ушагларын тәфәккүр вә нитгләринин инкишаф јолуну өзләринә ајдын тәсәввүр етдикҹә, бунларын нормал инкишафына шәраит јарадыр, она көмәк көстәрирләр. Она көрә гијабичиләр азәрбајҹан дилиндә әлдә олан әдәбијјаты өјрәнмәклә бу ашағыдакы материаллары да өјрәнсәләр, ушагларда тәфәккүр вә нитгин инкишафы һаггында дәрин анлајыша малик оларлар.

Һәр бир ушағын һәјатында мәктәб дөврү јени бир инкишаф мәрһәләси тәшкил едир. Мәктәб дөврү она көрә бөјүк әһәмијјәтә маликдир ки, бурада ушағын һәртәрәфли инкишафыны тә'мин етмәк үчүн она планлы вә мәгсәдәујғун тә'сир едилир. Мәктәбләримиздә ушаглар ана дилини планлы сурәтдә өјрәнмәјә башлајырлар. Онлар һесаб елминин әсасларыны өјрәнир, тәбиәт, тарих, ҹоғрафија кими елмләрин дә һәлә онлара мә'лум олмајан мараглы һадисәләрини өјрәнирләр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, мәктәбә дахил олан ушагларын һамысы ејни дәрәҹәдә һазырлыға малик олмурлар. Бу да онунла изаһ едилир ки, бу ушагларын бир һис-

сәси бағчалардан кәлдији үчүн үмуми һазырлыға, бир һиссәси зијалылар аиләсиндән кәлдији үчүн хүсуси һазырлыға малик олурлар. Ушагларын бир һиссәси исә һеч бир һазырлыға малик олмадан мәктәбә дахил олурлар. Бунлардан башга, мәктәбә вахтындан габаг вә бә'зи хәстәлијә малик олан ушаглар да дахил олурлар.

Мәктәбә дахил олан ушагларын мүхтәлиф һазырлыг дәрәчәсинә малик олмалары, онларын тә'лимә мүхтәлиф мүнасибәт бәсләмәләринә сәбәб олмаја билмәз. Бағчадан кәлән ушаглар вә аиләдән кәләнләрин бир һиссәси мәктәбә мәс'улијјәт һиссилә бирликдә кәлирләр. Бу ушаглар, аз да олса белә бир һиссә маликдирләр. Она көрә дә бунларда тә'лимә шүурлу мүнасибәт, белә бир һиссә һәлә малик олмајан ушаглара нисбәтән јахшы олачагдыр.

Ушаглар тә'лим ишинә чидди, шүурлу мүнасибәт көстәрмәсәләр онларын гаврајыш, һафизә, диггәт, тәфәккүр, нитг, тәхәјјүл кими идрак просесләри јахшы инкишаф етмәз. онлар синиф вә мәктәб коллективи ичәрисиндә мүвәффәгијјәт газана билмәз, өз шәхсијјәтинин психи хүсусијјәтләрини инкишаф етдирә билмәзләр.

Бу кими сәбәбләри мүәллим нәзәрә алмагла, јеничә мәктәбә кәлмиш ушаглары фәрди сурәтдә өјрәнмәлидир. Мәктәбә там һазырлыглы кәлмәјән, тә'лимә кифајәт дәрәчәдә шүурлу мүнасибәт бәсләмәјән ушаглары мүәјјәнләшдирәрәк онлары тә'лим әмәјинә һазырламаг үчүн лап әввәлдән мүнасиб тәдбирләр көрмәк лазымдыр.

Там һазырлыға малик олмадан мәктәбә дахил олан, мәктәбдә тә'лимә мүсбәт мүнасибәт бәсләмәјән ушаглара фәрди јанашмагла вахтында лазыми көмәк көстәриләрсә, онлар тә'лим әмәјинә алышар вә бүтүн идрак просесләрини, о чүмләдән тәфәккүр вә нитгини дә нормал шәкилдә инкишаф етдирә биләр.

Ушагларын тәфәккүрүнүн инкишафында әсас јери онун сонралар дили өјрәнмәси тутур. Әсас е'тибарилә ушаг јазмаг, охумаг өјрәндикдә онларын дәрк етмә имканлары әһәмијјәтли дәрәчәдә кенишләнир. Ушаг һәлә мәктәбә дахил олан заман кифајәт гәдәр сөз еһтијатына малик олур. Бундан башга ушаг бу дөврдә һәм дә ана дилинин бүтүн грамматик формаларыны өз һәјат тәчрүбәсиндә јашлы адамлардан өјрәнмиш олур.

Мәктәбдә ана дили илк дәфә олараг хүсуси, мүтәшәккил сурәтдә бир фәнн кими тә'лим едилир. Ушагларын гаршысында лап илк күнләрдән дил материалындан дүзкүн истифадә етмәк мәсәләси гојулур. Јә'ни ушаглардан тәләб едилир ки, сөзләрин ишләдилмәсиндә, ајры-ајры чүмләләрин гурулмасында, үмумијјәтлә нитгләриндә һәмишә ганунаујғун һәрәкәт етсинләр. Бурада ушагларын гаршысында дуран мәсәлә бир гәдәр мүрәккәбләшир: чүнки ушаг мүәллимин, синфин гаршысында данышмалы олур. Бунунла да ушағын нитг фәалијјәтинин шәраити әһәмијјәтли дәрәчәдә дәјишир. Мүәллимлә синифдәки шәраит шакирддән дилин бүтүн васитәләриндән дүзкүн, шүурлу сурәтдә истифадә етмәји тәләб едир.

Савад өјрәдиләркән шакирд дилин сәс чәһәтини өјрәнир: сөзү ону тәшкил едән сәсләрә ајырмағы, бу сәсләри бир-бирилә мугајисә етмәји, ајры-ајры сәсләрдән сөз дүзәлтмәји өјрәнир вә сәс формаларынын дәјишмәсилә сөзләрин мә'наларыны дәјишмәсини дә мүјјәнләшдирир.

Савад тә'лиминин кедишиндә дилин сәс формаларынын мүчәррәдләшдирилмәси әмәлә кәлир. Бунларын һамысы јазылы нитгин мәнимсәнилмәсинин әсасыны тәшкил едир.

Шакирд грамматиканы вә орфографијаны мәнимсәркән, сөзләрин грамматик формасы илә әгли фәалијјәти өјрәнмәјә башлајыр. Ушаглар чинкилтили вә кар самитләрин имласы кими ади гајдалары өјрәнәркән, онлар сөзләрин сәс формаларыны дәјишмәји өјрәнирләр, һалланма вә тәсрифи өјрәндикдә исә сөзләрин грамматик формаларыны дәјишмәји өјрәнирләр. Сөзләрин грамматик формасы илә едилән тә'сирләри өјрәнмәк о јерә кәтириб чыхарыр ки, шакирдләрдә өз фикрини гыса шәкилдә ифадә етмәк үчүн тәкчә сөз материалы дејил, һәм дә грамматик формалары да шүурлу сурәтдә сечмәјә башлајырлар. Шакирдин нитги дилин ганунлары әсасында гурулмаға башлајыр.

Мәктәбдә шакирдин газандығы јазылы нитги һәм ишләдилән сөзләрин мигдары, һәм дә дилин грамматик формаларынын мүхтәлиф вә дүзкүн истифадәси үзрә шифаһи нитгә чатыр вә ону өтүр. Тәдгигат нәтичәсиндә мүәјјән едилмишдир ки, I синиф шакирди тәрәфиндән јазылмыш бир мәтндә ишләдилән сөзләрин мигдары һәмин шакирд тәрәфиндән шифаһи сурәтдә һәмин мөвзуну данышаркән ишләдилән сөзләрин мигдарындан 2 дәфә аз олмушдур (јазылы изаһда 20, шифаһидә 40 сөз). II вә III синифләрдә јазылы вә шифаһи ифадәләр арасында фәрг нәзәрә чарпмајачаг дәрәчәдә азалыр. Мәсәлән, II синифдә мувафиг рәгәмләр 42 вә 46, III синифдә 73 вә 75 олмушдур. IV синифдә исә үстүнлүк јазылы нитгин тәрәфиндә олмушдур. Һәмин рәгәмләр 106 вә 76 олмушдур (Елконинин тәдгигатындан).

Беләликлә, јазылы нитгдә IV синиф шакирдләринин иш-

лəтдиjи сөзлəрин мигдары (106 сөз) шифаһи нитгдə ишлəдилəн сөзлəрин мигдарыны (76 сөзү) хejли дəрəчəдə өтүб кечмиш олур.

Гиjабичи билмəлидир ки, ушағын мəктəб һəjаты jухары бағча jашлы ушагларын һəjатындан бир дə она көрə фəрглəнир ки, мəктəбдə ушаглар мүнтəзəм сурəтдə тə'лим алырлар. Бу заман ушаглар jени идрак формасына малик олурлар. Мəктəбдə ушаглар биликлəри мəнимсəркəн, тəдричəн билаваситə һисси идрак мəрһəлəсиндəн билаваситə идрака кечирлəр. Бу заман ушаглар билаваситə гаврамадыглары шejлəри чисимлəри сөзлəр васитəсилə дəрк едирлəр.

Ушагларын һəjатында мəктəб дөврүнүн əһəмиjjəти əсас е'тибарилə ондан ибарəтдир ки, ушаглар кениш сурəтдə əгли фəалиjjəтлəрə саһиб олурлар. Бу да харичи алəм шejлəри вə һадисəлəри барəсиндə анлаjышларын тəшəккүлү үчүн зəруридир. Ушаглар бу заман шejлəри бир-бирилə мүгаjисə едир, онларын аjры-аjры əламəтлəрини тəчрид едир, мухтəлиф чисимлəрдə үмуми чəһəтлəри ахтарыр, онлары үмуми əламəтлəринə көрə муəjjəн групда бирлəшдирир вə с. Бүтүн бунларын һамысы муəллимин рəһбəрлиjи алтында əввəлчə конкрет чисмлəр үзəриндə һəjата кечирилир, сонра исə шejлəрин фикри сурəтлəринə истинад едир.

Мəктəбдə биликлəрин мəнимсəнилмəсинин характерик хүсусиjjəтлəриндəн бири ушагда мəфһумлар системинин тəшəккүлүндəн ибарəтдир.

Гиjабичи jадда сахламалыдыр ки, мəнимсəнилəн мəфһумлар тəчрид едилмиш шəкилдə деjил, башга мəфһумларла сых рабитəдə тəшəккүл тапыр. Мəсəлəн, „меjвə" мəфһумунун тəшəккүлү „көк" вə jарпаглар" мəфһумунун мəнимсəнилмəси илə бағлы олдуғу кими, „битки" мəфһумунун да мəнимсəнилмəсилə еjни дəрəчəдə бағлыдыр, „мүбтəда" мəфһумунун тəшəккүлү „хəбəр" вə тамамлыг" мəфһумларынын тəшəккүлү илə сых əлагəдар сурəтдə əмəлə кəлир вə с. Һəр бир мəфһум башга мəфһумлар арасында, онларла муəjjəн гajдада əлагəдəр олдуғуна көрə муəjjəн jер тутмаға башлаjыр. Елə бунун да əсасында харичи керчəклиjин шejлəри, һадисəлəри нөвлəрə аjрылыр, мəфһумларын илк һəчмини анламаг баш верир, үмуми мəфһумла хүсуси мəфһумлар арасындакы гаршылыглы əлагə, шejлəр вə һадисəлəрин əһəмиjjəтли вə əһəмиjjəтсиз əламəтлəри арасындакы фəрг мəнимсəнилир.

Тə'лим просесиндə мəнтиги мүһакимəлəрин мухтəлиф формаларына jиjəлəнмəк тамамилə бөjүк əһəмиjjəтə маликдир. Муəллимин рəһбəрлиjи алтында шакирдлəр мəфһумларда (анлаjышларда) əкс олунан шejлəрин вə jа һадисəлəрин обjектив əламəтлəринə уjғун олараг мəнтиги мүһакимə jүрүтмəjи өjрəнирлəр. Кичик мəктəб jашлы ушагларын мүстəгил мəнтиги мүһакимəлəри онларын тəрəфиндəн һəлə кифаjəт гəдəр ифадə олуна билмир, онлар тез-тез мүһакимə мөвзусундан кəнара меjл едирлəр вə тез-тез харичи керчəклиjин шejлəр вə һадисəлəринин тəсадүфи рабитəлəринə истинад едирлəр. Мəктəбдə муəллимин вəзифəси: шакирдлəрин мүһакимəлəринин обjектив сурəтдə əсасландырылмасыны, онларын һөкмлəринин һəгиги исбата малик олмаларыны, нəтичəлəринин мəнтиги дүзкүнлүjүнү, фикирлəринин мөһкəм мəгсəдəjөнəлишлиjини, онун муəjjəн мəсəлəjə табе едилмəсини əлдə етмəкдəн ибарəтдир. Вачиб мəсəлə бир дə өз мүһакимəлəринин кедишинə нəзарəт етмəк бачарығыны тəшəккүл етдирмəкдəн ибарəтдир.

Мəнтиги тəфəккүрүн бүтүн бу кими тəкмиллəшмиш формаларынын инкишафы, тə'лим просесиндə шакирдлəрин əгли инкишафынын əсас һалгасыдыр.

Кичик мəктəб jашлы ушаглар биликлəри мəнимсəмə просесиндə тəфəккүрүн тəһлил вə тəркиб просеслəриндəн истифадə едирлəр.

Д. Н. Богоjавленски вə Н. А. Менчинскаjа геjд едирлəр ки, оjанманын иррадиасиjа просеси үмумилəшдирмəjə кəтириб чыхаран тəфəккүрүн тəркибедичи ишинин физиоложи əсасыны тəшкил едир. Лакин бу чүр үмумилəшдирмəлəрин характери мухтəлифдир. Бу мухтəлифлик һəр шejдəн əввəл өjрəнилəн фактларын, һадисəлəрин вə мəфһумларын обjектив тəбиəтини шəрһ едəн əввəлки тəһлилин дəрəчəсиндəн асылыдыр.

Муəллифлəр даһа сонра көстəрирлəр ки, бу тəһлиллəр бə'зи һалларда там олмур, сəтһи характер дашыjыр, һадисəлəрин маһиjjəтини əһатə едə билмирлəр. Бə'зи һалларда исə тəһлилин тамлығы муəjjəн едилир, əһəмиjjəтли əламəтлəр əһəмиjjəтсиз əламəтлəрдəн сечилир, мəнимсəнилəн мəфһумларын системлилиjи ашкар едилир.

Мəфһумларын, ганунларын адекват (уjғун) мəнимсəнилмəси заманы һəр һансы бир əламəти аjырыб сонра да ону бирлəшдирмəк деjил, бир-бирилə муəjjəн мүнасибəтдə, муəjjəн иерархиjада[2] олан əламəтлəр системинə аjырыб бирлəшдирмəк лазымдыр. Бунунла белə, бир сыра шакирдлəрдə мəнмисəмəнин илк мəрһəлəсиндə онлар үчүн даһа

[1] Д. Н. Богоjавленски, Н. А. Менчинскаjа. Мəктəбдə мəнимсəнилəн биликлəрин психоложиjасы. Москва, 1959, 56—57.

[2] Табелик.

„гүввәтли“ олан һәр һансы бир әламәти сечмәјә мејл етмә һаллары мүшаһидә едилир, белә бир һәрәкәтин сәбәби исә кизли галыр.

Башга һалларда шакирдләр тә'лим просесиндә мүәјјән тәсәввүр вә мәфһумун мәзмунуну тәшкил едән бир сыра әламәтләри мәнимсәјирләр, анчаг бу әламәтләр бир-бириндән тәҹрид едилир, сыра илә мәнимсәнилир, әһәмијјәтли әламәтләр әһәммјјәтсизләрдән сечилмир, бир әламәтин о бириндән асылы олмасыны анламырлар вә с. Мәфһумларын мәнимсәнилмәсинин белә бир сәвијјәсиндә дуран шакирдләр, онларын тәтбиги заманы һәмин әламәтләрдән гарышыг шәкилдә истифадә едирләр, ардычыллығы көзләмәдән каһ бир, каһ да дикәр әламәтә истинад едирләр.

Бу һалларын һәр икисиндә мәфһумларын вә ја тәсәввүрләрин системлилији, тамлығы позулур, анҹаг биринчи һалда синтезин анализ, икинчидә исә анализин синтез үзәриндә үстүнлүјүнү гејд етмәк лазымдыр.

Анализин бу формасыны Д. Н. Богојавленски вә Н. А. Менчинскаја системли анализин тәрсинә олараг системсиз анализ адландырырлар. Чүнки системли анализдә биликләрин ајры-ајры елементләри бир-биринә табе едилирләр вә там илә ујғун кәлирләр.

Шакирдләрдә системсиз анализә һәмишә мүәјјән шејләри вә ја һидасиләри бу вә ја дикәр мәфһума кәтирдикләри заман тәсадүф едилир. Белә һалларда ҹисмин әјани сурәтдә, харичи көрүншү анлајышын тә'рифә дахил олан әһәмијјәтли әламәтләрилә мунагишәјә кирир.

Бу мәсәлә әтрафында күрҹү психологларындан Р. Г. Натадзе хүсуси тәдгигат ишләри апармышдыр[1].

Өз тәдгигатлары әсасында әлдә етдији нәтиҹәләрә әсасланараг Р. Г. Натадзе гејд едир ки, мәфһумун һәҹминә дахил олан конырет објектләрин әјани ҹәһәтләри әһәмијјәтли әламәтләрә ујғун кәлмәдикдә вә һәтта онлара гаршы гојулдугда, ушаглар анлајышын белә әһәмијјәтли әламәтләрини хүсуси чәтинликлә мәнимсәјирләр.

Р. Г. Натадзе өз експериментиндә -„мәмәлиләр“, „балыг“, „гуш“, вә „һәшарат“ кими дөрд анлајышдан истифадә етмишдир. Шакирдләр бу анлајышларын тә'рифләрилә таныш олдугдан сонра, шәкилләрдә мәмәлиләри, балыглары, гушлары, һәшаратлары танымағы онларын әһәмијјәтли әламәтләрини көстәрмәји өјрәндиләр. Бундан сонра тәдгигатын

[1] Р. Г. Натадзе. „Конкрет“ тәбии-елми анлајышларын мәнимсәнилмәси һаггында. „Психолокија мүшавирәсинин материаллары“. М. РСФСР. ПЕА. 1957.

үчүнҹү—критик мәрһәләси башлајыр. Бу мәрһәләнин маһијјәти ондан ибарәтдир ки, бир нечә мәфһумларларла таныш олдугдан сонра ушаға хариҹи көрнүшү е'тибарилә бу әһәмијјәтли әламәтләринә көрә дикәр мәфһума аид едилә билән һејванларын шәкилләри көстәрилир. Мәсәлән, делфин, балина шәклини көстәрмәк олар ки, бунлар мәмәлиләр синфинә дахил олмаларына бахмајараг хариҹи көрүнүшләри е'тибарилә балыға охшајырлар, јараса шәклини дә көстәрмәк олар вә с.

Тәдгигатын нәтиҹәләри көстәрмишдир ки, мәктәбә једди јашында дахил олмуш ушаглар мәнимсәдикләри тә'рифләрә, әһәмијјәтли әламәтләрә аид олан изаһатлара әһәмијјәт вермәјәрәк конкрет һејванлары анҹаг онларын хариҹи көрүнүшләринә көрә мүәјјән анлајыша аид едирләр. Һәмин ушаглардан бири делфини мәмәлиләр синфинә дејил, балыглар синфинә аид етмишдир. Белә нәтиҹәјә Натадзе II синиф шакирдләрилә апардығы тәдгигатында да раст кәлмишдир.

Шакирдләрдә анлајышларын тәшәккүлү үзрә апарылан тәдгигат ишләриндә бу барәдә зәнкин фактлар вардыр. Бу фактларын һамысы тәсдиг едир ки, шакирдләр тә'лим просесиндә анлајышларын һәҹминә дахил олан әһәмијјәтсиз әламәтләри сечирләр, әһәмијјәтли әламәтләри нәзәрә алмырлар вә ја онлар зиддијјәтдән гачараг, әламәтләрин һәр ики сырасыны механики сурәтдә бирләшдирирләр.

Тәфәккүрүн нитг илә сых әлагәдә олмасы бир дә бунларын инкишаф просесиндә бир-биринә етдији тә'сирдә әкс олунур. Нитг, сөз һазыр фикри башгасына чатдырмаг, ону тәзаһүр етдирмәк үчүндүр, нитгдә ушагларын тәфәккүрү тәшәккүл тапыр. Ушагларын нитгләри тәшәккүл тапдыгҹа онларын тәфәккүрү дә тәшәккүл тапыр. Тәфәккүр нитгдә ифадә олунмаг ла, әксәр һалларда һәм дә нитгдә һәјата кечирилир. Она көрә дә ушагларын һәм шифаһи, һәм дә јазылы нитгләринин инкишафы бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Ушағын нитгинин инкишафында онун јазылы нитгинин инкишафы бөјүк әһәмијјәт газаныр. Бу да онунла изаһ едилир ки, ушағын јазылы нитги өзүнүн мүхтәлиф нөвләри е'тибарилә мәктәбдә һаким вәзијјәт газанараг, шифаһи нитгин инкишафына күҹлү тә'сир көстәрир. Нитг просесини тәнзим етмәкдә көрмә анализаторунун фәалијјәтә кәтирилмәси, көрүнән нитг механизминин ешидилән вә ифадә едилән нитгләрин механизмләрилә бирләшдирилмәси нитг елементләринин анализ вә синтезини хејли дәрәҹәдә јахшылашдырыр.

Әлифбадан әввәлки дөврүн әһәмијјәти олдугча бөјүкдүр. Бу дөврдә ушаглар ҹүмләдән сөзләри, сөздән сәсләри ајыр-

мағы өјрәнир ки, бу да савадланма просесини **әһәмијјәтли** дәрәчәдә һәм тезләшдирир, һәм дә јахшылашдырыр (Јегоровун тәдгигатындан).

Ушаг савад өјрәндикдән сонра китабла ишләмәјә башлајыр. Китабын ичиндәки әсас фикирләри ајырмағы бачарыр, охудуғуну нағыл едир, мәтни јенидән гурур. Бүтүн бунларла кәләчәк нитг мәдәнијјәти үчүн јени вә әһәмијјәтли шәраит јаратмыш олур.

Нитг инкишафына әсас педагожи тә'сир васитәси: дәрсләрдә шакирдләрин шифаһи чаваблары, ифадә вә инша јазылары өјрәнмәк үзәриндә нәзарәт гојмагдан ибарәтдир. Бу һалларын һәр икисиндә мүәллимин гаршысында дуран әсас вәзифә шакирдләрин нитгләринин мүстәгиллијини инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир.

Јазылы нитгин шакирдләрдә инкишаф етдирилмәсинин әсас шәрти, онларын инша јазыларында дејиләнләр һаггында анализ вә синтези тәдричән мүрәккәбләшдирмәкдән ибарәтдир. Мүшаһидәләр вә тәчрүбәләр көстәрмишләр ки, һәтта шакирдләрин гаршысында тәсвир едилән чисмин өзү дурдуғу заман онлар јаздыглары иншаны анламаг үчүн зәрури олан бир сыра әламәтләри нәзәрдән гачырырлар. Инша һиссәләринин синтезиндә: чүмлә дүзәлдәркән, бу һиссәләр арасында гаршылыглы әлагә јарадаркән шакирдләр әһәмијјәтли дәрәчәдә чәтинликлә гаршылашмыш олурлар.

Азәрбајчан дилинин орфографијасынын мәнимсәнилмәси саһәдә апарылан психоложи тәдгигатлар көстәрирләр ки, кичик мәктәб јашлы ушаглар һәмин орфографијанын мәнимсәнилмәсиндә чидди чәтинликләрлә үз-үзә кәлирләр. Онлар мәсәлән, **г** вә **к** һәрфләринин орфографијасыны, **да, дә, ки** бағлајычыларыны мәнимсәркән чидди чәтинликләрлә гаршылашырлар.

110 нәфәр III вә 116 нәфәр IV синифләрин шакирдләринин јаздығы кичик бир јазыда **да, дә, ки** бағлајычыларында 12 нәфәр III синиф вә 17 нәфәр IV синиф шакирди сәһв етмишдир. Галан шакирдләрин һамысы бу вә ја башга дәрәчәдә сәһв етмишләр. III синиф шакирдләриндән бири һәмин јазыны ашағыдакы кими јазмышдыр.

„Китабда көзәл шәкилләр вар. Бу **китабда** шәкиллиди. Арифин чантасында дәфтәр дә, **китабда**, **гәләмдә** вар. О, бу күн дә дәрсә јахшы чаваб верди. Сонра әлиндәки китабы елә марагла **охујурду ки**, мүәллимин јахынлашдығыны һисс етмәди, бир дә көрдү ки, артыг мүәллим онун јанында

китабдакы һадисәләр Сараја чох тә'сир етмишдир". (Мухтар Һәмзәјевин тәдгигатындан).

Шакирдин јазылы нитгиндә **да, дә, ки** бағлајычыларыны нә заман сөзләрә битишик, нә заман исә сөзләрдән ајры јазылмасы гајдасынын мәнимсәнилмәси заманы гаршылашдығы чәтинлик онунла изаһ едилир ки, бурада мә'наја истинад едән инчә анализ јерини формаја истинад едән синтезә вермиш олур. Мәсәлән, мәктәбдә сөзү илә мәктәб дә сөзләри арасына мә'на е'тибарилә бөјүк фәрг олдуғу һалда, форма е'тибарилә елә бир әһәмијјәтли фәрг јохдур. Она көрә дә шакирдләр тез-тез өз һисси идракларына истинад едир, гаврадыглары сөз вә шәкилчиләрин јазылышында синтез просесини даһа үстүн тутмушдур.

Шакирдләрдә јазылы нитгин белә нөгсанлы тәшәккүлү она көрә горхулудур ки, бу нитг тәфәккүрүн дүзкүн, дәгиг ифадәси ишини чәтинләшдирмиш олачаг, белә нөгсанлы тәшәккүл һәм дә јазылы нитгин өзүнүн дүзкүн инкишафына чидди бир маниә јарадачагдыр.

Ушагларда рабитәли нитгин инкишафы хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Лүғәтин инкишафы, грамматик формаларын мәнимсәнилмәси вә с. рабитәли нитгин хүсуси моментләри кими онун ичәрисинә дахил олурлар. Рабитәли нитг елә бир нитгдир ки, өз мөвзусунун мәзмунунун бүтүн әһәмијјәтли рабитәләрини нитг планында әкс етдирир. Ики сәбәбә көрә нитг рабитәли олмаја биләр. Биринчи, она көрә ки, данышан адамын нитгиндә бу рабитә дүшүнүлмәмиш, нәзәрдә тутулмамышдыр, икинчи, бу рабитәләр габагчадан данышан адамын фикриндә нәзәрдә тутулмушдур, анчаг һәмин рабитәләр онун нитгиндә лазыми гајдада ајдынлашдырылмамышдыр.

Хүсуси нитгин рабитәлилији ешидән вә ја охујан үчүн онун анлашылмасы нөгтәји-нәзәринчә данышанын вә ја јазанын фикринин нитг ифадәсинә ујғун кәлмәкдән ибарәтдир. Рабитәли нитги баша дүшмәк үчүн, онун тәләффүз едилдији хүсуси вәзијјәти һесаба алмаг зәрурижјәт доғурмур; бурада дејиләнләрин һамысы башгасы үчүн контекстин өзүндән баша дүшнүлүр; бу чүр нитг, „контекст" нитги адланыр.

Кичик ушағын нитги өзүнүн әкс хассәси е'тибарилә чох вә ја аз әһәмијјәтли дәрәчәдә әввәлләрдә фәргләнир: о белә там мә'налы рабитәли—„контекст" јарада билмир ки, анчаг бунун әсасында ону баша дүшмәк мүмкүн олсун; ону анламаг үчүн конкрет аз вә ја чох әјани шәраити зәрури сурәтдә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, ушаг о шәраитдә-

дир вә онун нитги һәмин шәраитә аиддир. Онун нитгинин мәзмуну анчаг һәмин шәраитлә бирликдә көтүрүләркән анлашылан олачагдыр: бу чүр нитг „шәраит“ нитги адланыр.

Ушагда контекст нитги инкишаф едән заман шәраит нитгини сыхышдырмыр вә ону әвәз дә етмир, ушаг јериндә конкрет шәраитдән, мә'луматын мәзмунундан, үнсијјәтин характериндән асылы олараг каһ бу, каһ да о бириндән истифадә едир.

Истәр мәктәбәгәдәр, истәрсә дә мәктәб јашларында: өз-өзүнә (Пиаже бу нитги егосентрик нитг адландырыр), моноложи, диоложи, јазылы, шифаһи нитг формалары, инкишаф едир вә тәкмилләшир. Бүтүн бу кими нитг формаларынын инкишафы тәфәккүрүн формаларынын, әмәлијјатларырын, кејфијјәтләринин инкишафына әһәмијјәтли сурәтдә тә'сир көстәрир. Јазылы нитгин инкишафы кичик мәктәб јашлы ушагларын һәјатында олдугча бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Ушаглар өз фикирләрини јазылы сурәтдә формалашдырыр, јазылы фикирләрлә таныш олурлар; онлар һәр һансы бир мәсәләни һәлл едәркән орада верилән, ахтарылан чәһәтләр арасында мәнтиги сөзләр васитәсилә әлагәләр јарадыр вә һәмин сөзләр васитәсилә фикирләширләр вә с.

Одур ки, нитгин тәфәккүрлә бир диалектик вәһдәт һалында инкишаф етмәси ушағын һәм мәктәб, һәм дә сонракы тәчрүби һәјатында бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Ушагларын тәфәккүр вә нитгләринин инкишафында әсас мәсәлә бу инкишафын дүзкүн истигамәтдә һәрәкәтини тәшкил етмәкдән ибарәтдир. Бу ишин јеринә јетирилмәсиндә бөјүкләрин үзәринә әсас вә мәс'улијјәтли вәзифә дүшмүш олур. Валидејнләрдән, тәрбијәчиләрдән, мүәллимләрдән ибарәт олан бу бөјүкләр, ушаг тәфәккүрүнүн вә нитгинин инкишафында вә тәрбијәсиндә елә диггәтлә һәрәкәт етмәлидир ки, онларын һәр бир һәрәкәти ушаг тәфәккүрүнүн, нитгинин инкишафына вә тәрбијәсинә мүсбәт тә'сир көстәрсин.

Ушагларын тәфәккүр вә нитгләринин инкишафында әсас мәрһәләләрдән бири онларда суал дөврүнүн башланмасындан ибарәтдир. Һеч дә белә дүшүнмәк олмаз ки, ушагларда јаранан суаллар кортәбии сурәтдә әмәлә кәлән бир просесдир. Бу суаллар ушагларын идрак просесләриндә орталыға чыхан суаллардыр. Ушаглар харичи аләмин әшја вә һадисәләринин мәзмунуну дәрк етмәдикдә онларда суаллар јаранмаға башлајыр. Бә'зән бу суалларын бир һиссәсинә бөјүкләр чаваб вермәкдә ачиз галырлар. Мәсәлән, ушағын „Күнәш нә үчүн јерә дүшмүр?“ суалына чаваб вермәк чох асан де-

јилдир. Ушаг һәлә чазибә гануну һаггында һеч бир анлајыша малик дејилдир. Ушаға бунунла әлагәдар чаваб вермәк дә мә'насыз оларды. Ушаға јалан чаваб да вермәк дүзкүн дејилдир. Чүнки ушаг өз суалыны вә она верилән чавабы унутмајачаг ону јадында сахлајачагдыр. Ушаға верилән чаваблар елә олмалыдыр ки, онлар ушагларын сонралар газандығы мә'луматлары илә гисмән ујғун кәлсин.

Ушагларын тәфәккүр вә нитгләринин инкишафыны дүзкүн истигамәтләндирән әсас мәсәләләрдән бири дә ушаға верилән суалларын анлашылан, баша дүшүлә билән олмасыдыр. Тәрбијәчиләр тәрәфиндән һәр һансы суалын дүзкүн дәгиг гојулмамасы ушағы тәрбијәчинин өјрәтмәк истәдији рабитәләрин ахтарылмасына доғру истигамәтләндирә билмәјәчәкдир. Мәсәлән, довшанларын инсанлара нә кими фајда вердијини өјрәтмәк истәјән бир тәрбијәчи, ушаглара белә бир суал верир: „Инсанлар нәјә көрә довшан сахлајырлар?“ (нә үчүн әвәзинә). Бу дүзкүн ифадә едилмәјән суал дүзкүн олмајан да реаксија вермишдир. Ушаглар: „Она көрә ки, отагда онун үчүн истидир“. Она көрә ки, о мешәдә донур“. „Она көрә ки, ону тутмушлар“ вә с. чаваблар вермишләр.

Белә чаваблар суалларын јанлыш гојулушундан асылыдыр. Суал нә гәдәр дәгиг ифадә едиләрсә, вәзифә нә гәдәр дәгиг гојуларса, онун һәллинин ахтарышы да бир о гәдәр мүәјјән вә мәгсәдә мүвафиг олачагдыр.

Диггәтли мүәллим суалы мүхтәлиф шәкилдә ифадә едәрәк, ушаглара тәклиф етдији мәсәләләрин чәтинлик дәрәчәсини дәгиг сурәтдә мүәјјәнләшдирир. Мәсәләнин бу чүр ујғунлашдырылмасы ашағыдакы әсас шәртләрдән асылыдыр:

а) Һәмин саһәдә ушагларын малик олдуглары биликләрдән; б) тәфәккүрүн инкишафынын үмуми сәвијјәсиндән, јә'ни мәсәләни ифадә вә һәлл етмә бачарығындан; в) тәрбијәчинин һазыркы конкрет һалда тә'гиб етдији педагожи мәсәләләрдән.

Ајдын мәсәләдир ки, тәфәккүр мәдәнијјәти тәрбијәчинин ушагларын үмуми инкишафы үзәриндәки, о чүмләдән онларын нитгләрини инкишафы үзәриндәки ишиндән кәнарда гәтијјән мүмкүн дејилдир.

Ушағын гаршысында гојулмуш мәсәлә нә гәдәр конкрет олса да, өз һәлли үчүн суалда нитг васитәсилә ифадәсини, онун тәһсилини вә һәллинин планлашдырылмасыны, онун тәнгиди јохланышыны вә алынан нәтичәләрин үмумиләшдирилмәсини тәләб едир. Дил үзәриндә апарылан һәр һансы

ишдә мәгсәд, мәфһумларын мәнимсәнилмәси үсулундан, мүһакимәләрә јијәләнмәкдән, өз фикрини дәгиг ифадә етмәкдән вә харичи аләми дүзкүн баша дүшмәкдән ибарәтдир. Ејнилә дә тәфәккүрүн инкишафы үзәриндә апарылан иш мүшаһидәнин мәдәнијјәти, һафизәнин мә'налылығы, һиссләрин әсасландырылмасы үзәриндә апарылан ишдән тәчрид едилә билмәз.

Һәр чүр идрак фәалијјәти, тәһлил фәалијјәти олуб, јени асоссиасијалар јаратмаг, јени биликләр, бачарыглар газанмагла сонракы тәркиб фәалијјәтиндән ибарәтдир. О һәм мүшаһидәдә, һәм мүһакимәдә, һәм ушагларын әмәли фәалијјәтләриндә, һәм дә онларын ојунларында, онларын әввәлләрдә вә сонралар газандыглары, истифадә етдикләри биликләриндә, онларын данышыгларында вә давранышларында тәзаһүр едир. Она көрә ушагларын тәфәккүрүнүн инкишафынын ганунаујғунлуғу, һәр һансы әгли фәалијјәтин өјрәнилмәсиндә вә давранышын истәнилән мәрһәләсинин тәһлилиндә ајдынлашдырылыр. Нәтичә е'тибарилә, идрак фәалијјәтинин һәр чүр формасынын ганунаујғун инкишафыны вә идракын һәр мәрһәләсини ушаг тәфәккүрүнүн вә нитгинин инкишафыны вә хүсусијјәтләрини өјрәнән заман баша дүшмәк олар.

Беләликлә мәктәбә гәдәр јашлы вә кичик мәктәб јашлы ушагларын тәфәккүр вә нитгләринин инкишафы тәрбијәсиндә валидејнләр, тәрбијәчиләр, мүәллимләр олдугча диггәтли олмалыдырлар.

Гијабичиләр ушагларда тәфәккүр вә нитгин инкишафыны өјрәнәркән Ә. Зәкузадә, Ш. Ағајев, А. Абдуллајев, М. Мустафајеванын „Психолокија" I һиссә, М. Мәһәррәмовун „Психолокија очеркләри" Ә. Зәкузадә, Ш. Ағајев, Ф. Ибраһимбәјли, М. Мәһәррәмов, Ә. Бајрамов, Ә. Әлизадәнин „Психолокија" китабларында тәфәккүр вә нитг һаггында јазыланлары нәзәрдән кечирсинләр вә ушаглара аид едилән һиссәсини өјрәнсинләр. Бундан башга Ә. Бајрамовун „Шакирдләрдә тәфәккүрүн инкишафы" вә „Шакирдләрдә тәфәккүр мүстәгиллијинин инкишафы" китабларыны да охумаг мәсләһәт көрүлүр.

Редактору Ә. А. Абдуллајев

Јығылмаға верилиб 22/XI 1966-чы ил. Чапа имзаланмыш 7/I 1967-чи ил
Кағыз форматы 60×92 1/16. Чап вәрәги 1,6. Һес. Нәшр. вәрәги 1,4.
ФГ 13804. Сифариш 349. Тиражы 1000. Гијмәти 5 гәп.

В. И. Ленин адына АПИ-нин мәтбәәси. Үз. Һачыбәјов күчәси, 34.

Министерство высшего и среднего специального образования
Азербайджанской ССР

Азербайджанский государственный педагогический институт
им. В. И. Ленина

З. М. Мехтизаде

ДЕТСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ
РАЗВИТИЕ МЫШЛЕНИЯ И РЕЧИ У ДЕТЕЙ

(Учебное пособие для заочников)

Баку—1966